

Gunila de Bejczy

Kriget och poeterna i 1700-talets Sverige

I denna uppsats — som i lätt reviderad form återger ett föredrag hållet vid nordiska historikermötet i Odense 1984 — presenteras några huvudresultat från min pågående doktorsavhandling om hur de intellektuella i 1700-talets Sverige uttalade sig om krig och fred.¹ Ämnet har koncipierats inom forskningsprojektet Krigsmakt och samhälle i 1700-talets Sverige, som leds av Gunnar Artéus. För min forskning gäller tidsramen 1700—1792, dvs från stormaktstidens slut fram till Gustav III:s död då revolutionsromantiken kanaliseras i Napoleondyrkan. Eftersom jag vill komma åt den officiellt framförda och av samhället tolererade uppfattningen om fredens värde och krigets berättigande som medel att lösa interstatliga konflikter, och de eventuella förändringar den genomgått under epoken, visade det sig — av skäl som jag återkommer till — tjänligast att koncentrera undersökningen på den speciella produkt som den tryckta poesin utgör.

Teorier om krig

Kriget har hatats och förhärlijats så långt tillbaka vi kan följa människans värderingar. Kriget kräver en ohygglig tribut i lemlästade och döda, ändå förefaller det omöjligt för mänskligheten att tveklöst fördöma det. Kriget betyder umbäranden men också försvar av friheten, chans till individuell och nationell ära, till vinning i land och guld. Mitt i sin fasa och bortom slakten representerar det äventyret.

Ett komplicerat religiöst-filosofiskt-juridiskt system ligger bakom det nät av konventioner som reglerar krigföringen sedan den helige Augustinus (354—430). Begreppen *jus ad bellum* och *jus in bello* förenas och åtskiljs i invecklade turer genom de ideologier som behärskar västerlandet genom tiderna, båda i olika former och grader lierade med naturrättsliga tänkesätt. Kristenheten betraktades under medeltiden som en samhällelig enhet med en naturlig gudomlig rättsordning, vilket i viss mån hade en dämpande inverkan på krigshandlingar mellan europeiska stater. Efter reformationen uppfattas staterna som konkurrenter. Att framhålla religionskriget som det egentligen enda tillåtna, hade un-

der den katolska tiden kunnat fungera som krigshämmande faktor men blir efter reformationen ödesdigert.

Den internationella rättslöshet som utvecklingen skapar är analog med förhållandena inom staterna där furstarna gör anspråk på envælde. Som rättskydd mot dessa är den medeltida teologiska naturrättsläran verkningslös, och under påverkan från stoicismen utvecklas en naturrättslära grundad enbart på naturen och mänskliga avtal. Genom att gudsförankringen förloras blir jus ad bellum formaliserad, och intresset koncentreras allt mer på jus in bello, försök att skapa restriktioner för faktiskt existerande krig i stället för begränsning av rätten att lösa konflikter med vapenmakt.² Så kommer också kriget att ses som ett legitimt sätt att fortsätta strandade diplomatiska förhandlingar.

Möjligheten till bestående fred har dock aldrig upphört att engagera människor som dröm och i konkreta planer. Utopisterna, de religiösa och politiska svärmarna kräver en ny människa, ett nytt samhälle, vilket givetvis skapar konflikt med makthavarna. Andra fredssträvanden går ut på att med det kända samhällets förutsättningar söka skapa en varaktig fred genom övernationella fredsorgan, obligatoriska diplomatiska överläggningar, sinnrika maktbalanskonstruktioner och liknande. Medan 1500- och 1600-talen kan sägas i första hand ägna sig åt moraliskt grundade teorier om krig, är 1700-talet de rationalistiska fredsplanernas århundrade. Krigskritiken är förnuftsbaserad, och på konkreta utilistiska grunder förespråkas en enad värld. Gemensamt för de etablerade fredssträvandena under 1700-talet är att de icke ifrågasätter försvarskrig.³

De intellektuella i samhället

Teorier formuleras, verifieras eller falsifieras av samhällets intellektuella. Varje samhälle, inte bara det industriella, behöver intellektuella. Det är dessa som skapar, sprider och tillämpar kulturen, vår symbolvärld, vilken omfattar konst, vetenskap och religion. Genom sitt symbolsystem: sånger, diktning, biografier, konstitutioner etc., skapar de en känsla av samhörighet i samhället och ett intryck av stabilitet och ordning som, åtminstone periodvis, är nödvändigt för makthavarna. För att uppfatta en makt som legitim måste undersåtarna tro på den, också här är myndigheterna beroende av de intellektuella. Tilltron till maktapparaten skapas inte genom förstahandskännedom om den utan vilar i hög grad på vad traditionen och undervisningen lär ut. Båda dessa är ursprungligen en produkt av intellektuella aktiviteter. Intellektuellt arbete växte fram ur religiösa funktioner. Då stora grupper av intellektuella fjärmars från denna sin ursprungliga uppgift, skapas en misstro mellan dem och den religiösa auktoriteten. En misstro som överförs också till förhållandet mellan de intellektuella och den världsliga makten. Spänningen i det ömsesidiga beroendeförhållandet har sitt ursprung i de intellektuellas konstitutionella orientering mot det heliga, dvs. sanningen som de uppfattar den. De lever under tvånget att underordna sig representanterna för ordning, framsteg och liknande och sitt behov att döma samma auktoriteter.

Under 1600- och 1700-talen expanderar den intellektuella marknaden genom att flera förutsättningar uppfylls. Publik och efterfrågan växer, tillfällen till umgänge och diskussion med likasinnade ökar, behovet av utbildade tjänstemän tilltar i takt med nationalstaternas inre makttillväxt. Ju mer komplicerat ett samhälle är, desto större är dess behov av intellektuella och desto större är också nödvändigheten att uppnå en optimal balans mellan medborgerligt ansvar och konstnärligt skapande.⁴ Ju bättre anpassade de intellektuella är till det rådande samhällsskicket, dess mindre bör spänningen bli.

Sverige under 1700-talet

Efter den 20-åriga krigsperioden under Karl XII förlorade Sverige i freden 1721 slutgiltigt sin stormaktsställning och tvingades ut ur den europeiska konkurrensen om militär prestige och territoriella erövringar. Tjugo år senare gav man sig emellertid i krig igen. Utgången av detta Hattarnas ryska krig 1741—43 innebar för riket en vida kraftigare statusförlust än motgångarna under Karl XII. Deltagandet i sjuårskriget 1757—62 innebar inga förändringar, medan Gustav III:s krigsäventyr mot Ryssland 1788—90 genom skicklig marknadsföring gav en prestigevinst, om också inget annat.

Den militära stormaktsställningen hade alltså gått förlorad, men Sverige gjorde under 1700-talet avsevärda kulturella landvinningar. Efter den långa ofreden i århundradets början följde en materiell uppbyggnadsperiod; under decennierna kring mitten av seklet ett enastående vetenskapligt, framför allt naturvetenskapligt, uppsving; och slutligen under Gustav III en de sköna konsternas glansperiod. Senare hälften av århundradet var också akademiernas och de lärda och vittra sällskapens epok. Statsfinanserna var däremot under hela 1700-talet ett notoriskt problem som krigsäventyren inte minskade.

Sverige styrdes vid århundradets ingång av en enväldig kung och under dess senare decennier av en upplyst despot. Däremellan prövades ett elitparlamentariskt statsskick utan reell kungamakt. Under dessa radikala politiska omsvingningar förblev Sverige socialt och ekonomiskt ett trögföränderligt agrarsamhälle.

Befolkningsstruktur och intellektuell yrkesverksamhet

Adel, präster, borgare och övriga ofrälse ståndspersoner utgjorde tillsammans 5—6 % av befolkningen. Adeln, prästerskapet, borgarna och ca hälften av bönderna, dvs ca 30—35 % av hela befolkningen, var representerade i riksdagen, medan alla andra stod utan politisk representation. Av Sveriges och Finlands ca 2 1/2 miljon innevånare bodde omkring 90 % på landsbygden. 75—80 % levde uteslutande på jordbruk med binäringar och var nästan hundra procentigt självhushållande. De flesta offentliga tjänster avlönades mer eller mindre direkt med jordbrukets avkastning, och endast en mycket ringa del av befolkningen levde

helt utanför huvudnäringen. 7—8 % var sysselsatta inom bergsbruk, hantverk, handel och manufaktur.

Genom den stora byråkratiska expansionen vid nationalstaternas och centralmaktens konsolidering i Europa under 1600-talet hade de intellektuella arbetsmarknad kraftigt ökat. Det fanns ett uttalat behov av ämbetsmän, främst sådana med juridisk utbildning, och under denna period etablerade sig de intellektuella som en relativt stor yrkesgrupp. Denna utveckling ägde sin motsvarighet inom svensk förvaltning och svenskt kulturliv. I Sverige utmärks 1700-talet av en efter hand starkt ökande kulturell verksamhet och en växande intellektuell yrkeskår, även i annat än kyrkliga funktioner. Lärdomen följde sina traditionella banor vid universiteten, men nya institutioner med betydelse för den skapande intellektuella verksamheten grundades, främst de lärda sällskapen och akademierna. Med Lovisa Ulricas ankomst 1744 blev hovet ett centrum för vitterheten, än mer så under Gustav III:s dagar. Den framväxande pressen öppnade också småningom ett intellektuellt verksamhetsfält. Jämför man med ett industrialiserat samhälle, får man dock konstatera att behovet av intellektuella yrkesutövare var begränsat. Mängden av tekniska yrken som följer med industrialiseringen återfinns inte, inte heller de kadrar av administrativ personal som denna samhällstyp kräver. I frihetstidens Sverige ser vi många karaktäristiskt intellektuella samhällsfunktioner utövas av enstaka eller få befattningshavare, medan de idag ombesörjs av hela ämbetsverk. Den statliga och enskilda administrationen kunde adekvat sysselsätta blott ett mindre antal teoretiskt högt utbildade ämbetsmän och politiker. Betingelser saknades också för ett större antal professionella litteratörer, publicister och konstnärer. Den enda numerärt stora yrkesgruppen var prästerna.

I rikets fjorton stift fanns 1735 2809 prästjänster fördelade på 2746 individer. Till ecklesiastikstaten hörde också undervisningsväsendet. Skolor med regelrätta lärartjänster fanns samma år i 120 städer. Tretton av dessa hade gymnasium, tre universitet. Antalet lärartjänster var 484, därav 94 i gymnasier och 75 vid universiteten. Nästan samtliga den periodiska pressens alster var mycket kortlivade, vilket gör det svårt att ange antalet samtidigt existerande publikationer. Under frihetstiden 1719—1792 utkom totalt 175 skrifter av periodisk karaktär. Tryckeri fanns från 1720-talet och framåt i 18 städer. För distribution hade man, förutom privata arrangemang, slutligen under epoken att tillgå 131 postkontor (112 sådana 1719). Det fanns alltså möjligheter för personer med bildningstörst och god ekonomi att också utanför de dåtida storstäderna och universitetsstäderna rekvirera och distribuera vetenskaplig och vitter litteratur. Det är samtidigt ofrånkomligt att endast ett fåtal hade bildning, ekonomi och tid för litteratur av detta slag. Tänkbara är i princip bara de högre klasserna, eller ca 5 % av befolkningen, medan de yrkesmässigt intellektuella kan beräknas till ca 1,5 % av rikets ca 2 1/2 miljon innevånare.

Det andliga klimatet

Den lutherskt-ortodoxa kyrkans teologi tillåter rättmätiga krig. Dessa anses varken strida mot bibeln eller naturrätten, men för att betraktas som *bellum justum* måste kriget uppfylla vissa villkor beträffande krigsförklaring, orsak, avsikt och krigföringsmetoder. Berättigade orsaker är nödtvunget självförsvar, en svår oförrätt, återtagande av rov. Detta ger som synes stora möjligheter att vid behov rättfärdiga ett krig. Pentti Laasonen, som studerat ortodoxins teologi om kriget, anser att den utmärks av en stark spänning mellan det bibliskt motiverade godkännandet av kriget och kärleken till freden.⁵ Den svenska kyrkan var vid 1700-talets början starkt ortodox. Ortodoxins andliga envælde försvagades emellertid under århundradets gång genom angrepp från två diametralt motsatta håll. Dels vann vid frihetstidens början pietismen insteg, följd under 1740-talet av herrnhutismen och under senare frihetstiden och gustavianska tiden av swedenborganismen. Samtidigt angreps den från mitten av århundradet av rationalismen, det franska fritänkeriet, neologin, som i sin strävan att göra kristendomen förnuftsenslig slutar i en allmän dygdelära, låt vara med erkännande av ett högre väsen och en odödlig själ. Av dessa ytterligheter, den starkt känslofulla sekterismen och den förnuftsdyrkande rationalismen, anfrättes kyrkans ortodoxa tradition.

Epokens akademiska miljö var starkt konservativ, även om en stor förändring inträffade genom att de naturvetenskapliga ämnenas betydelse ökade på bekostnad av de filosofisk-teologiska. Idémässigt behärskades universiteten av de teologiska fakulteterna. Det akademiska livet flöt lugnt i början av århundradet. Inom moralfilosofin härskade sedan sekelskiftet den moderna naturrättsläran, och inom filosofin godtogs i stort sett allt som inte äventyrade Bibels ord. Efter några oroliga år på 1730-talet sammanjämkades wolfianismens förnuftstro med ortodoxin, och så förblev det sedan frihetstiden igenom. Upplysningens radikala filosofi vann egentligen aldrig insteg vid universiteten.

Kontroll och styrning

Svenska kyrkan var under 1700-talet en statskyrka som statsledningen hade stora möjligheter att styra, speciellt genom kyrkolagen av år 1686 där kungen bl a ges rätten att utnämna biskopar. Enväldets fall innebar ingen ändring av detta förhållande, trots att kyrkan snarast ökade sin politiska makt under frihetstiden. Regeringens kontroll över kyrkan kvarstod. I kyrkolagens kap 2 § 2 lägges kyrkan att förhålla sig passiv i frågor som rör statsangelägenheter och andra världsliga frågor — hit hör frågan om krig och fred. Det är en paragraf som hölls aktuell och återopades i krigstid för att förhindra eventuella olämpliga uttalanden såväl från predikstolen som privat. Det svenska 1700-talsamhället är starkt kyrkligt präglat, och lärostandets stora auktoritet inom lokalsamhället gav deras uttalanden inför en menighet med ”swag urskillningsgåfwa”⁶ stor genomslagskraft, varför kontrollen var både teologiskt och politiskt betydelse-

full. Tidens stora grupp intellektuella, präster och lärare, har i sin yrkesutövning följt centrala direktiv, framför allt beträffande frågor som inte ansågs falla under kyrkans jurisdiktion. Dessa direktiv bygger på ortodoxins stabilt reglerade förhållande till krigsproblematiken och på kap 2 § 2 i kyrkolagen.

Hela undervisningsväsendet var underställt kyrkan, universiteten inte undantagna. Hur observant man var både från teologiskt och politiskt håll på minsta antydning till nymodighet eller avvikande mening, visar t ex de strider professor Johan Ihre var inblandad i på slutet av 40-talet; den ena mot teologiska fakulteten angående gränsen mellan förnuft och uppenbarelse, den andra mot det regerande hattpartiet rörande statsskickets innebörd. Han förlorade båda dessa strider. Av de vetenskapliga skribenterna är framför allt historikerna — med tidens begrepp "vittra lärde" — av intresse. Periodens viktigare historiska arbeten har ingående behandlats av Nils Eriksson. I sin avhandling betonar han att både den allmänna och den särskilda akademiska censuren tydligt påverkade de historievetenskapliga skrifternas innehåll.⁷

Censuren var effektiv, och genom den släpptes i princip inga misshagliga skrifter. Det fanns förutom den ovan nämnda akademiska censuren ytterligare två censurinstanser. För skrifter i teologiska frågor svarade konsistorierna — och inom teologins kompetensområde föll, som vi kan se exempelvis i universitetsstriderna, ofta filosofiska spekulationer och allmänna livsåskådningsfrågor. Övriga skrifter granskades av censor librorum, knuten till Kanslikollegiet. Skrifterna förhandsgranskades, och det fordrades konsistoriets eller censors godkännande (imprimatur) för att trycka skriften. Vid mössornas maktövertagande inleds en censurfri period 1766—1772. Censuren återinförs visserligen inte vid statskuppen 1772, men gränserna för det tillåtna hålls svävande under Gustav IIIs regering, och därigenom skapas en kanske lika effektiv censur.

Författaren och samtiden

Den lutherskt-ortodoxa kyrkans officiella ställningstagande och de ledande svenska historikernas attityd till krig och fred kan vi i komprimerad form finna i de omnämnda arbetena. Vetenskapligt obearbetad är däremot den stora del av tidens vitterhet som får betecknas som triviallitteratur. Inte heller den stora litteraturen från epoken har i nämnvärd grad använts som historiskt källmaterial. Efter mindre undersökningar av de tidigare nämnda gruppernas skrifter har jag koncentrerat min undersökning till periodens tryckta poetiska produktion. Denna har visat sig så rikhaltig och givande att den fått utgöra tyngdpunkt i avhandlingen. Med poesi menar jag här versifierade verk av alla kategorier utom versdramatik och ren uppbyggelsepoesi. Jag använder enbart tryckt poesi, vilket inte är en begränsning utan betingat av att jag i görligaste mån vill fånga in den auktoriserade synen på krig och fred, den som passerat censuren.

Bo Bennich-Björkman har i sin avhandling *Författaren i ämbetet* mycket övertygande visat att på 1700-talet nästan samtliga författare var ämbetsmän i kyr-

kans eller statens tjänst, eller rättare sagt: att de var ämbetsmän just tack vare sin vittra begåvning. Det fanns tre utpräglade vittra ämbeten: präst, lärare i språk och historia samt kanslitjänsteman. Därtill kommer, framför allt med Gustav III, de vittra hovämbetena. I kyrkan, undervisningen och kanslierna behövdes män med förmåga att uttrycka sig. Den vittre författarens uppgift var att uttrycka en sak väl, inte att som den romantiske skalden kunna avslöja tillvarons djupaste sanningar. ”Det äldre vitterhetsbegreppet som behärskade tänkandet före romantiken, kan sägas ha stått i ett mera harmoniskt förhållande till det etablerade samhällssystemets behov och funktioner, än det av romantiken omformade begreppet kom att stå i till sin sociala omgivning, 1800-talssamhället.”⁸ Detta bör för 1700-talet som konsekvens ha fått ett i stort sett välbalanserat förhållande mellan de intellektuella och makthavarna. Vitterhet betecknar under senare hälften av 1700-talet historia, antikviteter, värtalighet och svenska språkets uppodling, och den omfattar förutom alla de skönlitterära genrerna också orationer, brev, inskriptioner, historia m m. Under tidigare 1700-tal betyder ”vitter” kunnig och skicklig genom studier och har, som det förefaller, gärna använts om sådan kompetens och talang hos ämbetsmän. För att få ett ämbete av de ovan nämnda slagen gällde det att dokumentera sin uttrycksförmåga. Det skedde i olika litterära former.

I periodens tryckta poesi har jag funnit 750 dikter som till större eller mindre del explicit behandlar krig och/eller fred. Av de 99 författarna till dessa dikter blev under sin karriär 56 ämbetsmän och 21 präster, medan 13 var företagare eller i privat tjänst, 4 var kvinnor och 5 inte har kunnat yrkesbestämmas. Med tanke på 1700-talets syn på författarens uppgift, på de vittra författarnas ämbetsmannaställning och försörjningsvillkor och på censurens effektivitet kan budskapet i deras poetiska arbeten inte antas ha varit stötande för den officiella synen på krig och fred. Vi får anta att de ger uttryck åt *allmänt omfattade, eller åtminstone tolererade*, åsikter och attityder. Samtidigt utgör dessa författare i stor utsträckning den krets i och kring hovet, huvudstaden, de vittra sällskapen och akademierna som först entusiasmerades av nya strömningar — låt vara kanske utan att verkligen förändra livsåskådning. Det var i denna krets som först Voltaire, sedan fr o m 50-talet Rousseau och de radikala encyklopedisterna, lästes och beundrades, uppenbarligen ofta utan att man riktigt uppfattade hur oförenliga de är. Genom Dalins förmedling kom rousseauismen med dess vilderomantik att smälta samman med svärmeriet för den nordiska forntiden.⁹ Trots detta livliga intresse bland de vittra kretsarna för nymodigheter, och trots landets hetsiga politiska liv, förblev Sverige länge ett i grunden oförändrat samhälle. Till detta bidrog den agrara strukturen, den luthersk-ortodoxa kyrkans ställning och universitetsfilosofins konservatism. Även *små* förändringar i attityder och uttryck är därför värda att uppmärksammas.

Material och metod

Jag har gått igenom ett material som ursprungligen bestod av 225 svenska 1700-

talsförfattarens hela bevarade tryckta poetiska produktion, dvs samtliga skönlitterära författare som Lorenzo Hammarskiöld 1810 i Svenska vitterheten noterar som verksamma under epoken. På de 750 dikter av 99 författare som visat sig innehålla relevanta uttalanden har jag använt en rent textkritisk metod vid excerpering av explicita uttalanden om krig och fred. Dessa har sorterats i två huvudgrupper: sådana som rör bilden av kriget och freden, och sådana som rör bilden av krigaren. Dessa indelas i sin tur i ett antal tematiska underavdelningar. Den övergripande bilden av kriget som något ont och freden som god förändras inte under 1700-talet och är förmodligen evigt konstant, men rangordningen mellan krigiska och fredliga värv, argumenteringen och medvetenheten om problematiken, ändras under århundradets gång.

Från längtan till idé: bilden av krig och fred

Teologisk argumentering

Den rent teologiska argumenteringen vid framställningen av krigets och fredens roll i vår värld är påfallande gammaltestamentligt bunden. Avsikten är inte att ifrågasätta kriget, och något i Nya testamentet förankrat budskap — om kärlek till nästan och ett fredligt sinne — som skulle kunna ta sig uttryck i pacifistiska tongångar eller tvekan om krigets berättigande som företeelse förekommer inte. Kriget är ett Guds straff som drabbar landet för folkets synders skuld. Man uppsänder böner om framgång på slagfältet som kan ge snabb fred. Det är i självförsvaret och för freden man strider. Denna typ av Gudsrelaterad förklaring av krig, seger och nederlag, liksom de direkta böneropen om framgång och fred, ebbat ut vid tiden för Hattarnas ryska krig. Bönerna om bevarad fred har under 30-talet en besvärlig liknande intensitet, och ett land i fred skildras som ett bibliskt land överflödande av mjölk och honung.

Sekulariserad argumentering

I den sekulariserade argumenteringen finns bl a tre varandra närliggande teman, det demokratiska, det misantropiska och det sentimentala temat. Det *demokratiska* temat är ett som nära sammanhänger med en påtaglig verklighet i den svenska historien, det behandlar motsatsförhållandet mellan furstens intresse för krigiska erövringar och folkets för fredlig förkovran. Det kan i 1700-talspoesin vara en fördröjd reaktion mot enväldet och Karl XII:s oavbrutna, förödande krig. På 1780-talet, när Gustaf III:s krigsplaner börjar bli omisskännliga, kan det tänkas vara en förtäckt vädjan till kungen att bevara freden. Framför allt bör emellertid temat ses som ett europeiskt motiv som upptagits av svenska författare utan att uttalat överföras på svenska förhållanden. Det är ett tema som nästan uteslutande tillhör senare hälften av århundradet. Det sägs också relativt tidigt att hos upplysta monarker (underförstått: som den svenske

vill vara) kan man finna vad folket alltid känt, längtan efter fred. Att fursten delar denna folkets längtan är naturligtvis första förutsättningen för att göra freden möjlig. I samtliga passager som berör det demokratiska temat framställs folket som offer för furstens krigiska lustar:

De stora rasa, folket lider
Som pliktat har i alla tider
För deras dårskap, deras brott.

(Gustaf Fredrik Gyllenborg, Sednare Vitterhetsarbeten, Sthlm 1795, s 100 r 16—18.)

men ofta också som snärjt och förfört av egna fördomar och falska föreställningar om ära, plikt och krigets nödvändighet. Det är ett av de olösta problem som diktingen hela århundradet igenom brottas med, fredens lugna odlargärning mot krigets äventyr och ära som tenderar att överskugga dess grymma lidande. Författaren riktar sig då i första hand till soldaten, men ofta omfattas hela mänskligheten i en pessimistisk betraktelse av möjligheterna till sann lycka — det *misanthropiska* temat:

Och at hon / =människan/ sielf sin sällhet motar,
Den största olycks råga är.

(H Ch Nordenflycht, Svenska författare. 11:3:1, s 27 r 119—120.)

Går vi ett steg längre kommer vi in på ett under århundradet kraftigt expanderande tema, det *sentimentala* temat, där begreppet medmänsklighet spelar en framträdande roll och där även fienden betraktas som broder och like. Brodermordet, Kains förbannelse, antyds i poesins teologiska förklaring till krigets uppkomst vid århundradets början; och brödratanken har givetvis i vår kultur klart kristet ursprung, sentimentalt kryddad genom det tidiga 1700-talets pietistiska strömningar, men någon uttalad religiös eller kyrklig anknytning märks inte i temats utveckling. Bröder — likar — medmänniskor är ju vanliga begrepp i tidens europeiska jämlikhetsdebatt och det är snarare dessa idéer som poesin speglar:

Men i förnuftets tid hwad blindhet tildömt har
Odödlighetens lön för kitslighet at mörda.

— — —

Se desse mördare på fältet ströfwa fram,
Til at för Kungars ro förgöra sine bröder:

(G Engzell, Nyare arbeten. Falun 1790, s 66 r 10—11, 16—17.)

Det teologiska temat tillhör alltså förra hälften av 1700-talet, medan det demokratiska och det misantropiska i huvudsak hör till senare hälften av århundradet, och det sentimentala framför allt är ett 80-90-talsfenomen. Två andra intressanta temata framträder också sent under seklet, det *rationella* och det *civilisatoriska* temat. Där framhåller argumenteringen krigets förnuftsvidrighet

och att civilisationen kan bevaras och utvecklas endast under fredliga förhållanden. Där uttalas också en övertygelse om upplysningens och framstegens förmåga att verka för en fredlig värld.

Mycket av likheter och olikheter mellan tidigt och sent 1700-tal kan åskådliggöras genom en jämförelse mellan utdrag ur två längre dikter, den ena från 1733 och den andra från 1786.

1733

Men GUDI ewigt lof! som åter oss har helat,
 Uppå sitt stränga straff med nåd oss åter hylt:
 Har botat skadan vår och hwad oss förr har felat
 Uti den forna tid, i rågad måtto fyllt:
 Wi se med ymnig frögd oss fredens palmer hägna
 Och marken öfwer-alt utaf sin frucht sig fågna.

— — —
 Sielf herden hwilar sig uppå de nögda kullar,
 Som sluppit på en tid att dricka manna-blod:
 Widt kring sin gröna park i skalland marken lullar
 Uti sitt wallehorn, af gladt och lustigt mod:
 I lof, i fågne-sång, hans nögda mund utbrister
 Och FRIEDRICHS Dyra NAMN i täta barken rister.

— — —
 Så giöm DIN wärja bort DU oförskräckte HJELTE,
 Lätt lagren blodig nog för-gå i fettman sin:
 Uprätta nu, för det Du förr till jorden fälte
 Och linda klinga Hwass i olio-grenar in;
 Jag wet och, sådan frögd oss aldrig tryta kunna,
 Så framt vår owän will den sällhet oss förunna.

— — —
 Doch Du som öfwer-alt med tinom magt regerar,
 Regera allas sinn till wänlighet och frid:
 Lätt oss och owän vår af krig ej weta mera
 Och drif på flychten bort den hårda järne-tid:
 Lätt split och alt förderf uti sin afgrund wara
 Och aldrig mera få kring land och rike fara.

(J O Rudbeck, Underdånigt Fågne-liud...1733, s 20 r 1—6, 19—24, s 27 r 1—6, 19—24.)

1786

Ej mer, du ömma mor! ej mer til fasans fält
 Från vaggan och din son i sömnens villor dragen,
 Du famlande bland rök och lik och toma tält,
 En maka ropa skall — och finna honom slagen.
 Och du, Naturens älsta son!
 Du plogens ledare! ej bäfva
 At, rof för krigarns vilda rån,
 En rännil för ditt blod med egna händer gräfva.

— — —

I Skalder väpnen er med lyrans helga magt,
 Ej för at söfda qval i mödrars hjertan nära,
 Ej visa segrens palm på lugnets glada trakt;
 Men för at GUSTAFS namn på fredens sånger bära.
 Vår sällhet kräfver ej Hans mod;
 En lager, ympad i oliven,
 Ej närd af tårar och af blod,
 Af mänsklighetens hand är åt Hans hjessa gifven.

— — —

Knäfallen världens Folk! för alla världars Far,
 Gån, barn af samma mor! at samma pligter yrka.
 Naturens fostersköt med lika ömhet bar
 De folk som dyrka Gud, de folk som Solen dyrka.
 Ja, fästen edert brödra band
 Med skänkerna utaf er moder;
 Förädlade af mödans hand

Dem växlen med hvarann på handelns gyllne floder.

(A N Edelcrantz, Ode til Svenska folket. 1786, s 8 r 9—16, s 9 r 9—16, s 11 r 1—8.)

Dessa båda dikter — den första på 120 6-radiga strofer, den andra på 37 8-radiga strofer — ur vilka jag tagit 24 rader från vardera, har mycket gemensamt. De är båda patriotiska hyllningar till en kung som under längre tid lyckats bevara freden. De ger en klart negativ bild av kriget, och den fredliga odlingen får en starkt positiv framtoning. Där finns perspektiv både mot en högre värld och mot den utanför Sveriges gränser. Bägge är typiska, om också ovanligt väl-artikulerade, uttryck för sin tid. De har i flera avseenden en likartad uppbyggnad och identiska uttryck. Naturen och näringarna blomstrar och gläds, folket sjunger och hyllar kungens namn. Kriget är blott ett minne, marken dricker inte längre blod, lagern-kriget överskuggas av oliven-freden, palmen har en dubbel roll som freds- eller segertecken. Men det halvsekel som ligger mellan dem har inte passerat obemärkt. Den senare dikten är präglad av gustaviansk lätthet och elegans, medan den tidigare representerar den tunga, sammansatta barocksti-

len, som känns betydligt ålderdomligare för en modern läsare. Dessutom — och det är viktigast här — speglas en klar attitydförändring i de gemensamma drag dikterna uppvisar. Min analys bygger givetvis på den kompletta texten, varför i några fall de citerade raderna inte helt kan verifiera mina påståenden. *Guds-uppfattningen* är i den tidigare dikten regelrätt ortodox: en personlig Gud ingriper i krigshandlingarna straffande och benådande, hör bön och kan ge hjälp att bevara freden. Den senare dikten ger bilden av en kosmisk skapare, fullständigt okonfessionell. *Bilden av kriget* är i båda dikterna mycket suggestiv, men i den tidigare klart brutalare med — icke överraskande — ett starkare intryck av verklighetsupplevelse, medan beträffande *bilden av freden* förhållandet är det omvända. I den tidigare dikten skildras de fredliga värven med påtaglig biblisk allusion, vi befinner oss i Bibelns land av mjölk och honung. Den senare skildrar den fredliga världen starkt idealiserad, men klart verklighetspräglad. Båda dikterna är patriotiska, men partiotismen är mer påfallande i dikten från 1786 än i den från 1733. Den tidigare är koncentrerad kring rikets försvar — med våldsamma hotelser mot den som vågar bryta freden, medan den gustavianska med några ord målar upp stormaktstidens krigiska dominans som nu bytts mot något bättre: en kulturell jämbördighet med Europa. Den uppehåller sig detaljerat vid Sveriges framtida uppgifter, medan den tidigare ser tillbaka. De medel man har för att bevara freden är alltså i det äldre diktverket besvärjelse och bön, medan det yngre med optimism vädjar till förnuftet och rekommenderar tolerans och handelsutbyte som säkra vägar till fred. Dikten 1733 inbegriper fienden i sin bön om fred, vilket inte är vanligt vid denna tid, medan 1786 tanken om brödraskap mellan jordens folk är mycket aktuell. Man kan i diktingen avläsa en under århundradet successivt höjd status för den fredliga odlingen, för vetenskapliga och kulturella landvinningar, som här kommer till uttryck i den näst sista citerade strofen:

Vår sällhet kräfver ej Hans / Gustav IIIs / mod;
 En lager, ympad i oliven,
 Ej närd af tårar och af blod,
 Af mänsklighetens hand är åt Hans hjessa gifven.

Detta är ett ofta återkommande tema under senare 1700-tal, framför allt under den gustavianska epoken. Den "sälla freden" hyllas under tidigare decennier i närmast sensuella ordalag, men som ärorik skildras den inte. Nu framställs fredliga värv inte endast som behagligare och förnuftigare utan också som lika ärofulla som krigets.

Den livsåskådning som dominerar dikten 1733 kan sammanfattas så att "världen vilar i Guds hand". Dikten 1786 uppvisar ett konglomerat av upplysningsidéer om religionsfrihet, jämlikhet, broderskap, av tidens dyrkan av naturen och det primitiva och dess framstegstro, utvecklingsoptimism och kosmopolitism, koncentrerat i den sista citerade strofen. Där förordas religionsfrihet och tolerans, och världen framställs som skapad av en högre makt till synes

utan personligt kontakt med mänskligheten, för vilken i stället naturen framstår som livets upprätthållare. Naturen gör ingen mannamån, inför den är alla likar. Den skänker människan hennes materiella existens såväl som förutsättningar att leva fredligt med varandra. Men naturen ensam är inte nog — kulturen, civilisationen, framstegen, dvs naturen i samspel med människan, är det som skall föra världen framåt i en fredlig utveckling. Naturen skall förädlas av människans arbete, och världshandel på lika villkor skall ge världen fred.

Man kan karaktärisera dikten från 1733 som passiv och 80-talsdikten som aktiv i sin plädering för fred. Den förra ber och hoppas, den senare argumenterar och påstår. Detta är en karaktäristisk skillnad mellan attityden till fred i tidig och sen 1700-talspoesi.

Från Sparta till Cythera: bilden av krigaren

Man kan under hela perioden 1700—1792 finna exempel på uppskattning av soldaten-hjälten, omtalad som tapper, käck och manlig eller med liknande epitet. Genom en abstraktionstendens i krig-och-fredspoetin, som är klart skönjbar vid 1770-talets början, ökar intresset för kriget som fenomen på bekostnad av intresset för krigaren. Därmed blir också den negativa attityden mer påtaglig. I stället för den ädle krigshjälten ser man ”grymma krigets troll”. Detta medför, eller understryker redan förekommande, omvärderingar av krigarrollen. Trots att den sanne hjälten, självupppoffrande och ädel existerar som ideal hela epoken framställs krigaren under senare period allt oftare som förstöraren/mördaren, samtidigt som den civilt verksamme åsätts allt fler av den krigiske hjälten traditionella epitet. Det civilistiska inslaget är mycket markant i de 1780-talsdikter som, med raljant attityd till krigaren, framställer också mycket lättsinniga sysselsättningar som jämställda eller överlägsna de krigiska hjältedåden. Under ett par decennier efter 1760 publiceras genomarbetade satirer över den svenske officeren som förlöjligar den samtida krigarrollen men därmed också efterlyser sanna hjältedygd.

Krigarskildringarna grupperar sig kring fyra större temata: den sanne hjälten, förstöraren, pseudohjälten och den galante erövraren.

Den sanne hjälten

Genom hela epoken lever bilden av den sanne hjälten, inkarnationen av svenskt soldatideal, en renlevnadsman som utan vinstbegär strider för den goda saken, både tapper och ömsint:

Et blod som slåss med eld och styrka

Men dock i segren blödig är;

Är alla färgor man kan yrka,

Til rätta Hjältars caractere.

(C J Strand, *Mina tids-fördrif*. 1. 1763, s 27 r 1—4.)

Det märks emellertid en klar tyngdpunktsförskjutning, otvetydig efter sekelmitten. Om man skall skildra en sann krigshjälte sker det i liknande ordalag men mindre ofta, mindre ordrikt. Betoningen av hjälten ömma hjärta blir allt starkare och framställningen av civil verksamhet som heroisk blir framträdande. Man kombinerar traditionella krigsattribut med vedertagna fredsattribut på ett sätt som inte förekommer under tidigt 1700-tal. Ära är i profanlitteraturen intimt förbunden med kriget och krigshjälten. Lagern är krigets symbol och oliven fredens. Genom sammanställningar som "Fridens lager" och "Olivens ära" har man givit den fredliga näringen en markant högre status. Denna tendens är särskilt stark från 1760-talet fram till Gustav IIIs ryska krig och sammanhänger otvivelaktigt med det vetenskapliga och kulturella uppsvinget. Genom kriget 1788 ökar tillfälligt det positiva intresset för krigshjälten, men samtidigt också betoningen av det påtvungna i krigarrollen och det för den slagne fienden ömmande hjärtat.

Förstöraren

Poeternas ambivalenta attityd till kriget är påtagligast i skildringen av krigaren. Man beundrar hjälten, en handlingens man, och hyllar honom som försvararen, men ser man till de konkreta resultaten av hans verksamhet blir inställningen en annan:

Det sannas: ögonblick förhärja
Hwad Myror hela året bärga
Med stilla flit och kloka mått.

(C F Gyllenborg, Sednare Vitterhetsarbeten. 1795, s 100 r 13—15.)

Bilden av hjälten som förstöraren och mördaren hänger nära samman med de demokratiska, misantropiska och sentimentala temata som jag redovisade i avsnittet om bilden av krig och fred. Poeterna närmar sig denna uppenbart svår-bemästrade problematik på olika sätt. Grundläggande är emellertid försöken att skilja person och sak. Man laborerar med varianter på begreppen rättfärdig och orättfärdig hjälte, rättfärdigt och orättfärdigt krig. Den rätte hjälten utför sin grymma plikt med mod, sans och måtta. Den orättfärdige strider av högmod, självisk ärelystnad och hämndbegär. I det förra fallet är förödelsen ett nödtvunget medel, i det senare ett mål i sig. En dåre är den som låter sig lockas och tubbas av falska föreställningar om ära att delta i den dårskap som kriget är. De sanna krigshjältarna blir under 1700-talets gång allt färre i poesin:

Dess / = den sanna tapperhetens/ ära dock odödlig är;
Men huru många ta gewär
För detta målet stora?
Et upsåt, som dock endast gör
At blodigt stånd ock wördas bör,
Och ej sitt pris förlora.

(H CH Nordenflycht, Svenska författare. 11:1. 1925, s 268 r 16—21 Tr. 1746/47)

I stället ökar i utilismens anda förstöraren och — i takt med det senare 1700-talets växande sentimentala idéströmningar — mördaren.

Pseudohjälten

Det försåtligaste angreppet på den svenska krigsmakten finns inte i dessa moraliserande allmängiltiga skildringar av kriget och krigaren utan i de speciellt mot den svenska officerskåren riktade satirerna som är typiska för 1760-, 70- och 80-talen. Kritiken är i regel inte riktad mot kriget som företeelse eller mot krigarens roll utan mot bristande yrkeskunnande och avsaknaden av hjälteegenskaper hos samtidens svenska krigarskrå och mot futtigheten i de strider som utkämpas. Tankegången anknyter ofta till det demokratiska temats anklagelse mot furstar som börjar krig för något lappris skuld, men här är situationen inte tragisk utan löjlig. Borta är den ädle försvararen och den dåraktige, grymme förstöraren, framför oss står en dumdryg skrytmåns:

Var stolt och trotsande mot karlar
 Mot flickor nedrig med manér:
 Svär, skryt, gör skuld: och jag försvarar,
 Ni blir en skicklig Officer.

(J H Kellgren, Svenska författare. 9:2. 1939, s 185 r 9—12. Tr. 1782/83.)

De tidigare behandlade sätten att skildra krigaren är inte genrebundna, även om hjälten naturligt nog framför allt hör hemma i episka dikter och hyllningsdikter och förstöraren i reflexionsdikter. Pseudohjäten däremot är ett med den satiriska formen. Det rör sig då om satir i vidsträckt mening, från yviga burlesker av rabelaisk karaktär till små balanserade miniatyrer av antikt snitt som den följande:

Ni, som med uniform och värja
 Och stor capacité at svärja
 Likväl i tysthet jemte fler,
 Om fred vår Herre trogit ber!
 Tillåt min Hjelte, at jag er
 Två fötter af en hare ger.

(A M Lenngren, Svenska författare. 6:1. 1916, s 368 r 20—25. Tr. 1784.)

Satirerna företer en annan variant på poeternas dilemma: samtidigt som de börjat medvetet ifrågasätta kriget förväntar de sig en resolut och tapper krigsmakt. Här konstateras med härm att hjälten, liksom andra, önskar fred!

Den galante erövraren

Satiren tar problemen kring kriget på allvar genom att avsiktligt väcka löje och indignation, medan versraderna under detta tema demonstrerar en total likgiltighet för de heroiska värdena. Den civila kulturen har här avgått med seger:

Knappt hundra segrar Hjelten löna
Med årans stjernbeströdda skrud;
En enda seger på min sköna
Kan lyfta up mig til en Gud.

(J H Kellgren, Svenska författare. 9:2. 1939, s 204 r 16—19. Tr. 1784.)

Citatet är ur en bearbetning av en dikt av den latinske skalden Propertius. Detta förförelsetema, liksom de vyer med lantliga idyller som återfinns i det senare 1700-talets herdediktning med dess idealisering av lantliv och stilla lycka, är inte ovanligt i den klassiska poesin. Vi är här långt borta från det karolinska litterära hjälteidealet av år 1713:

Ho som gemakligt wil på dun och rosor blöta
I lättia/ lek och lust förslita tiden hän:
Får aldrig kännas wid den Heders-titel söta
At blifwa känd och nämnd för Årans såta wän.

(S E Brenner, Poetiske dikter . . . 2. 1732, s 176 r 5—8. Tr. 1713.)

Suveränt markeras tidens omvända värderingar i dikten Til Armfelt efter Segren på Elgön. Den är tryckt 1790, alltså vid tiden för fredsslutet med Ryssland, men värderar en erotisk seger högre än en seger för de svenska vapnen. Detta är naturligtvis i stor utsträckning en litterär och social pose. Tendensen att framhäva den vardagliga lyckan och sätta sällheten före äran är emellertid påtaglig för o m senare frihetstid, men tar sig här ett även för gustaviansk tid ovanligt utmanande uttryck. Författaren framhäver sin egen erotiska krigförings överlägsenhet och påstår att så söker man ”på bättre grund” än i kriget.

Jag skulle edra segrar prisa,
Men hwilken prisar sin rival?
Ty jag kan tydeligt bewisa
At jag också är General.

På Elgön edra wapen rasa
På Cypern endast strider jag.
Er fiend wäpnad är med fasa,
Men min med skönhet och behag.

— — —
Ni söker äran i det höga;
Jag söker den på bättre grund
I blickar af et eldigt öga,
I kyssar af en skönhets mund.

— — —
Ni til odödligheten ilar,
Jag til en dödlig ängel går.
Omkring er hjessa lagren hwilar,
Jag flätar myrten i mit hår.

Bör jag ej af min seger skryta?
Anachreon! din Lärjunge?
Och må ej hjeltarne förtryta
At jag är sällare än de?

(G Engzell, Nyare arbeten. 1790, s 85 r 1—9, 26—29, s 86 r 6—13.)

1700-talets resa från Sparta till Cythera, från hjältestaden till kärlekens ö är över. Vi har följt fyra huvudteman i seklets diktning om krigaren. Tre av dem kan sägas uteslutande höra till senare hälften av århundradet. En positiv attityd till den sanne hjälten, försvararen, förekommer under hela perioden, men under 60—70-talen florerar satiren mot pseudohjälten, medan den stundom bittra uppgörelsen med hjälten som förstöraren ofta under 70—80-talen får vika för ett raljant glorifierande av den galante erövraren.

NOTER

1. För närmare dokumentation hänvisas till min kommande avhandling.
2. James Turner Johnson, *Ideology, Reason, and the Limitation of War. Religious and Secular concepts 1200—1740*, Princeton, N. J. 1975. Introd & Chapt IV.
3. Om dessa förhållanden: Ronny Ambjörnsson, "Den sista striden. Om en svensk pacifist från 1600-talet", i *Lychnos* 1979/80, s 20—78; A C F Beales, *The History of Peace. A short account of the organized movements for international peace*, London 1931, s 33, 35; Sylvester John Hembelen, *Plans for World Peace through Six Centuries*, Chicago, Ill. 1945, s 56—87.
4. Edward Shils, *The intellectuals and the powers, and other essays*, Chicago 1972, s 4—22; Seymour Martin Lipset, *Political man. The social bases of politics*, Garden City, N Y 1960, s 311; Lewis A Coser, *Men of ideas. A sociologist's view*, New York 1965, s IX—X.
5. Pentti Laasonen, "Ortodoxins teologi om kriget", i *Kyrkohistorisk årsskrift*. Årg 76 (1976), s 169—191.
6. Carl-Edvard Normann, *Cleri comitalis cirkulär 1723—1772*, Sthlm 1952, s 361.
7. Nils Eriksson, *Dalin — Botin — Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747—1787*, Göteborg 1976, s 10—11. — Det kan nämnas att alla de tre ledande 1700-tals-historikerna Dalin, Botin och Lagerbring anser fred och fredliga värv vara de mål mänskligheten bör sträva efter. *Ibidem*, s 189.
8. Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550—1850*, Sthlm 1970. Särskilt s 15—91, 412—446. Citatet på s 79.
9. Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, 1—2, Enskede 1963, s 237—253, 263. (1. utg 1918.)